

DUA VE YAS MOTİFİ OLARAK

«baş aç-» TABİRİ

HAYATİ DEVELİ

Ø Giriş

Tarihî Türkiye Türkçesi ve başka tarihî devre metinlerinin bazılarında *baş aç-* ifadesi geçmekte ve geçtiği yere göre bazen dua, bazen de yas ile ilgili bir motif olarak kullanılmaktadır. Bu araştırmada söz konusu tabirin veya deyimmin neş'et ettiği bir takım âdetlerin kaynaklardaki kalıntıları gözden geçirilmeye çalışılacaktır. İslâmî kültürde ne dua ederken, ne de yas tutarken baş açılmadığına göre¹ bu motifin altındaki inanç temellerini İs-

1 İslâm dininde ibadet esnasında başı örtülü bulundurmamak (meselâ sarıklı), örtüsüz bulundurmaktan daha faziletlidir. Ancak bunun yegâne istisnası hac ve umre esnasında, ihramlı iken başın açık bulundurulmasıdır. Bu, ihramın vaciplerindendir (ZUHAYLÎ, c. 3, 473; e. 4, 85-86, 97-98). Ancak bu sadece ihrama mahsus, ihramlı bulunmakla ilgili bir durum olup dikişsiz elbise ve dikişsiz ayakkabı giymek, koku sürmemek, tırnak kesmemek, tıraş olmamak gibi başka bir takım vaciplerle birlikte, insanların Allah'ın davetine en yalın halleriyle çıkmaları gibi bir mânâ taşımaktadır. Hususî olarak dua etme veya yas tutmanın âdâbından değildir.

Jakab Nagy de Harsany'nin «Colloquia Familiaria Turcico-Latino» (1672) isimli eserinde geçen -normalize ettiğimiz- şu ifadeler baş açmanın Müslüman Türk toplumunda XVII. yüzyılda ayıp sayıldığını gösteriyor : «-Ne açarsın başını? Ört başını, zira âdet değildir. Padişah yanında dahi kimse başını açmaz.- Her vilâyetin başka âdeti (töresi) vardır. -Hoş, ama Osmanlıda ayıptır. - Ben Osmanlı değilim. - Gâvur musun?». (HAZAI, 34).

XVIII. yüzyıla ait bir seyahatnamede de benzeri bilgiler verilmektedir : «Bir Türkün kılığı ne olursa olsun, giydiği başlık, onu diğerlerinden ayırmaya yeter. Müslümanlar hiç bir zaman, ne sarayda, ne padişahın huzurunda, ne de camide başlarını açmazlar. Onlar için başını açmamak bir terbiye, ediplilik nişanesidir. Öyle ki, Avrupalıların da aynı şekilde hareket etmesi gerekir. Bu bakımdan

lâmlık öncesi eski Türk inanışlarında aramanın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Ancak gayemiz zamanla deyimleşerek dildeki yerini alan baş açma âdetinin orijinine inmek değildir. Bunun muhal ve gereksiz olduğunu düşünüyoruz. Bununla birlikte, bir takım deyim ve tabirlerin altında yatan âdetleri, davranış biçimlerini bilmek tarihî metinleri daha iyi anlamamıza yardım edecektir.

1. Eski Türklerde Dua

Eski Türklerin dini ile ilgili araştırmalar genellikle bu ismi alan toplulukların akraba kabul edildikleri başka toplumların dinleri üzerindeki araştırmalarla beraber yürütülmektedir. Başka bir ifade ile Eski Türklerin dini denildiğinde aslında eski Moğolların ve başka Altay kavimlerinin de dinleri söz konusu edilmiş olur (ROUX, 6)². Böylece bu toplumların her birine ait tarihî kaynaklar diğerleri için de referans olarak kabul görmektedir. Ancak söz konusu toplumların inanç sistemlerinin tedkiki, kaynak yetersizliğinden dolayı, oldukça güç bir sahadır. Çoğu zaman birbirinden çok farklı türdeki kaynaklarda kırıntı halinde bulunan bilgilerin bir araya getirilmesiyle bütününe ne olduğu anlaşılmaya çalışılmakta, bazen hâlâ kadim devirlerin inançlarını sürdürdüğü kabul edilen bazı muasır toplumların inanç ve ayinlerinden yola çıkılarak geçmişe dair fikir yürütülmekte, hatta Anadolu'da yaşa-

hiç bir Avrupalı bir Türkün karşısında şapkasını çıkarmaz. Her türlü merasimde olduğu gibi veziriazamın, hatta padişahın huzurunda bile, sefirler ve beraberindeki eşhas başlarını açmadan dururlar.» (D'OHSSON, 86).

A. T. Onay'da «baş açmak» deyimini izah ederken şöyle diyor : «Şapkanın milli serpuş olarak kabûlüne kadar değil bir mecliste, hatta tenhâ bir yerde büe baş açık oturmak pek ayıp sayılırdı. Hatta zevk erbabının bile işret meclislerinde baş açık oturmaları meclise karşı hüremetsizlik telâkki olunurdu. Necati'nin şu beyti bu hususta dikkate değer :

Devr el vermiş iken yürüt ayagı sâki
Baş açık nuş edelim nam ile nengi suya sal» (ONAY, 68).

Bunların yanında semavî dinlerden meselâ Yahudilikte dua esnasında baş örtülü bulunmaktadır. (SCHIMMEL, 113).

2 Mesele Roux (s. 25), aslında «dinsiz» olan Moğolların siyasi hakimiyetlerini güçlendirmek için Tu-kuiu'ların, yani proto-Türklerin dini temalarını benimzediklerini, Türklerin dininin sonradan bir Moğol dini haline geldiğini ifade etmektedir.

yan müslüman Türkler'in inanışlarının eski Türklerin inanışlarına dair Sibiryaya ve Altay halklarından daha iyi malzeme sağlayacağı bile düşünülmektedir (ROUX, 33). Abdülkadir İnan'ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm* (III. Baskı, Ankara 1986) adlı kitabında ve *Makaleler ve İncelemeler* (2 cilt, TTK. Yay., Ankara 1987 ve 1991) isimli eserine dere edilmiş bulunan çeşitli makalelerinde bu kalıntılara dair zengin örnekler vardır.

Bizim bu çalışmada Eski Türklerin dini derken göz önünde bulundurduğumuz, Şamanizm veya Gök-tanrı inancı olarak kabul edilen inanç sistemleridir. Bu inanç sisteminin kaynaklardan tespit edilebilen ferdi veya içtimaî, düzenli bir ibadet şekli yoktur. Hatta bir ibadetin olup olmadığı bile çok açık değildir. Çeşitli ayinler din adamlarının (şamanların) yönettiği sihrî törenlerden ibarettir. Bir kısım ikincil kaynaklarda tespit edilen «teslim ve itaat sembolleri» de bu çeşitli ayinlerin kalıntıları olmalıdır³. Bu makalenin konusunu teşkil eden «baş aç-» tabirinin de böyle bir teslim ve itaat sembolünden çıktığını düşünmek yanlış olmaz. Zira dua etmek doğrudan doğruya bir hâkim güce teslim olma, itaat etme manası taşıdığı gibi, yas tutma da böyle bir teslimiyetten çok uzak düşünülemez, çünkü ölüm karşı konulamayan bir kudreti en kuvvetli şekilde hissettiren bir hadisedir.

1.1. Baş aç- tabirinin dua manasıyla kullanılması

Eski Türklerde dua'nın keyfiyetine dair açık seçik bir bilgi günümüze kadar gelmemiştir. Ancak çeşitli tarihî kaynaklar, bu toplumlarda şu ya da bu şekilde dua edildiğini zikretmektedirler. Roux, duanın «rastlantıya bağlı ve dönemsel» olduğunu ifade etmektedir. (s. 195-198). İnsanlar türlü zamanlarda ve türlü olaylar karşısında çeşitli semboller vasıtasıyla bir «aşkın güç»e yalvarmaktadırlar. Bu sembollerden biri de, bizim kanaatimize göre, başın açılmasıdır.

Şamanizmle ilgili kaynaklar, dua ederken bir itaat sembolü olarak baş açmayı zikretmemişlerdir (İNAN 1986, BULUÇ, ROUX). Ancak O. Turan, kaynak göstermemekle birlikte, Şamanizm'de

³ Bu teslim ve itaat sembolleri hakkında İNAN 1987a, s. 331-334'ya bakılmalıdır.

muntazam ibadet ve ibadethanelerin bulunmadığını, istenildiği veya ihtiyaç duyulduğu zaman baş açıp, yüzü ve elleri gök yüzüne çevirip Tanrı'ya dua edildiğini belirtiyor (TURAN 1978, 108-109, 114).

Türk-Moğol imparatoru Cengiz'in Tanrıya yalvarırken başını açtığını biliyoruz. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde bu ibadet şöyle tasvir edilmiştir :

«(Merkitlerin elinden kurtulan Temucin Burhan (dağlarından) inerek yumruklarıyla göğsüne vurdu ve şunları söyledi :

.....
.....

Hayatım kurtuldu.
(Bu esnada) büyük korku da geçirdim.
(Bundan sonra) Burhan-haldun için
Her sabah tapınmalıyım,
Bunu neslim ve
Neslimin nesli böyle bilsin!..

Temucin bu sözlerle kemerini boynuna ve şapkasını koluna asarak güneşe karşı döndü ve eliyle göğsüne vurarak güneşe karşı dokuz defa diz çöküp tövbe ve istiğfar etti.»⁴

A. İnan bu başlığını (külâhını) çıkarma âdetini eski Türklerdeki teslim ve itaat sembolleri arasında zikretmektedir (İNAN 1987a, 333). Bu, Cengiz'in davranışında da görüldüğü gibi, duanın, yani ibadetin unsurlarından biridir. Burada başka bir insana değil, «ilâh»a itaat söz konusudur ki, bu da ibadetten başka bir şey değildir.

Cengiz, Harizmsahlr imparatorluğuna karşı savaşa girişmeden önce de bir tepe üzerine çıkmış, başını açmış, kemerini boynuna bağlamış (itaat maksadı ile) ve yüzünü yere koyarak üç gün üç gece zafer için Tanrıya dua etmişti (TURAN 1978, 108-109)⁵.

⁴ *Moğolların Gizli Tarihi* I, s. 40-41.

⁵ Turan'ın kaynağı Cuveynî, *Tarih-i Cihân-gûşâ*, I, s. 62'dir.

B. Spuler, İran Moğollarında yeni seçilen hükümdara hemen biat edildiğini, Şamanî olan İran Moğollarında bunun dini bir bayram (herhalde tören) olduğunu belirtiyor. Saltanatın varisi belli olduktan sonra devlet ricali başlıklarını çıkarırlar, kemerlerini çözerek omuzlarının üstüne koyarlardı (SPULER, 286-287 ve 288). Bu bilgiye nazaran, Tanrıya ibadet ederken baş açmanın, hükümdara itaati göstermek manasını da kazandığı düşünülebilir.

Bu bilgiler bize Cengiz'in dahil olduğu şamanist kültürde dua (veya ibadet) edilirken baş açmanın, ibadetin bir rüknü olduğunu, zamanla bunun bir itaat sembolü manasını da kazandığını gösteriyor.

Tarih olarak daha eski olmakla birlikte Müslüman Türk toplumuyla ilgili olduğu için daha sonraya aldığımız haberler, Selçuklu sultanı Alparslan'ın da dua esnasında başını açtığını göstermektedir. O. Turan Sultan Alparslan'ın Malazgirt savaşından önce başını açıp dua ettiğini kaydetmektedir (TURAN, 1978, a.y.). *Ravzatu's-safâ*⁶ bu hadiseyi şöyle anlatıyor :

«Öğle vakti gelince cehennem ateşi gibi bir yel müslümanların üzerine esmeye başladı. İslâm ordusu susuzluktan kıvranmaya başladı. Sultan bunu haber alınca attan inerek başlığını çıkardı, kuşağını çözdü ve alçak gönüllülükle «Ey Tanrım! Bu günahkâr kulunu, günahlarından dolayı cezalandırma, senin sâlih kullarına kefil olan bu âciz kulundan merhamet ve yardımını esirgeme. Senin dinine bağlı olanlar üzerine gelen bu kavurucu yelin yönünü düşman tarafına döndür.» dedi. Sultan uzun bir yakarıшта bulundu ve ordunun ileri gelenleri de Sultana uyarak ağlamaya başladılar.»

Sultan Alparslan'ın dua ederken başını açmasıyla ilgili bir başka kayıt ölümünden sonra ismi etrafında oluşan menkıbelerin birinde geçmektedir. Rivayet edildiğine göre : «Horasan çölünü geçerken askerlerin susuz kalması Sultan Alparslan'ı muztarip etmiş ve otağına çekilmiş, «başını açıp» Allah'a sığınmış, az sonra

6 *Ravzatu's-Safa*, Mirhond b. Havend Şah b. Mahmud, Matbu nüsha 1332, s. 95-97. Bu bilgiyi SÜMER 1971, 70'den naklettik.

yağan bol yağmur sayesinde asker ve hayvanlar telef olmaktan kurtulmuştur.» (TURAN 1969, 149-150)⁷

Şamanî inançlara bağlı olan Cengiz'in Burhan dağına tapınırken (dua ederken) başlığını çıkarması ve kemerini boynuna asmasıyla İslâm sultanı Alparslan'ın Allah'a dua ederken başını açması ve kuşağını çözmesi [ve belki boynuna asması; bu konu kaynaklarda zikredilmemiştir] bu âdetin aynı inanç sisteminden kaynaklandığını düşündürmektedir.

O. Turan, Akşemseddin'in İstanbul muhasarasından önce başını açarak Allah'a dua ettiğini kaydetmekte, ancak kaynak zikretmemektedir (TURAN 1978, 109).

Akşemseddin gibi bir İslâm velisinin İslâm öncesi sembolleri kullanarak dua etmesini yadırgamamak gerekir. A. Gölpmarlı, sûfillerde bir işin olması için edilen duada başı açmanın, baştaki tacı çıkararak Tanrıya yalvarmanın bir gelenek olduğunu zikretmekte, buna örnek olarak da Sultan Veled'in bir yağmur duası esnasında başını açmasını göstermektedir (GÖLPINARLI, 46-47). Bahsedilen hadise şöyledir :

«...Bir yıl, Konya başkentinde yağmur kıtlığı oldu... Birkaç defa yağmur duasına çıktılar, fakat hiç yağmur yağmadı... Nihayet... Sultan Veled'in eteğine yapıştılar. Sultan Veled... gözlerinden yaşlar akıtarak ayağa kalktı, medresenin kapısından ta mukaddes türbeye kadar yalınayak gitti. Mübarek başını açarak babasının kabrinin karşısında durdu... Sonra Sultan Veled dualar edip sarığını başına koydu... Bütün arkadaşlar da terler ve yağmur suları içinde başları ve ayakları çıplak bir halde semâ ederek gittiler...» (*Menâkıbu'l-Ârifîn*, 247-249).

1929 yılında Soma'da tespit edilen yağmur duası merasiminde duaya katılanların başlarının açık olduğu zikredildiği gibi⁸

⁷ Turan'ın kaynağı Gaffari, *Nigaristan*, s. 54b-55b'dir.

⁸ «Soma'da yağmur duası şöyle olur :

(...) Bu suretle hocalar duaya başlar ve bir tanesi cübbesini tersine giyerek minbere yahut musalla taşı üzerine çıkarak hutbe okumuş. Herkes' parmaklarının uçları yere müteveccih olarak ellerini sarkıtırlar ve çocukları «âmin âmin» diye bağtırlarmış. Duada başlar açık olduğu gibi herkes de dua mahalline eski

Kastamonu'da da yağmur duasına katılanlar dua esnasında başlarını açmaktadırlar⁹. Anadolu'da yağmur dualarında bir çok şamanî unsurlar yaşamakla birlikte, dua esnasında başın açıldığına dair başka bir kayıt yoktur (ACIPAYAMLI).

Hristiyan olan Çuvaşlarda da yağmur duası esnasında başları açılmaktadır (GÖZAYDIN, 44-48)¹⁰.

Bugünkü Rusya Federasyonu içerisinde Hakas Muhtar Cumhuriyetinde yaşayan ve Şamanist inanış ve âdetleri devam ettirdikleri bildirilen Beltir Türkleri arasında 1913'de tespit edilen bir Gök Tanrıya kurban sunma töreninde, ibadeti yönetenin başı kapalı olduğu halde bütün halkın başlarını açtıkları zikredilmektedir (MANGAŞEV, 215-222). Beltirlerde yaşayan bu âdet, şamanî topluluklarda ibadet ederken baş açmanın, ibadetin rükünlerinden olduğunu gösteren canlı bir belgedir.

Bu bilgiler açık olarak gerek gayri müslim, gerekse Müslüman Türkler arasında dua esnasında baş açma âdetinin yakın zamanlara kadar sürdüğünü göstermektedir. Burada dikkat çeken bir husus, bu haberlerin bilhassa yağmur duası etrafında yoğunlaşmasıdır. Onay (s. 68), bazı duaların baş açık yapılırsa kabul olunacağı itikadının halk arasında bulunduğunu, bu cihetle de yağmur duasının baş açık yapıldığını zikreder. İslâmî gelenekte, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetinde yağmur duası esnasında

elbiselerle gelirmiş.» (Bu malumat 1929 senesi ikinci teşrininde millet mekteplerine devam eden halktan ve bilhassa kadınlardan toplanmıştır.) (ŞERİF, 297-299).

9 «Kastamonu'da yağmur duasma çıkmak için bir gün önceden hazırlık yapılır (...) vakti gelince cemaatle namaz kılınır. Sonra herkes birbiriyle helallaşır, tövbeler edilir. Dış elbiseler ters giyilir, başlar açılır. İmam veya hoca yüksek sesle duaya başlar.» (CANDAN, 2342).

10 N. Gözaydm, bu malûmatı N. İ. Aşmarin'in *Thesaurus Linguae Tschuvaschorum* adlı on yedi ciltlik Çuvaş Dili Sözlüğü'nden almıştır :

«...Bu esnada, insanlar herhangi bir dua okurlar. Yaşlılar ceketlerini giyerler, şapkalarını kollarının altına alırlar ve bu şekilde dua ederler...» a.g.e., s. 45; «...Pişen darıyı da bir dere yakınındaki tepe üzerine koyarlar. Sonra yaşlı erkekler ve şaman kadınları, şapkalarını koltuk altlarına kıştırıp dua ederler...» a.y.; «...Yemeğin pişmesi bittiğinde ve herkes hazır bulunduğu anda, yaşlı erkekler nehrin kıyısına iner ve orada dua ederler. İlk kelime olarak : «Vutıs (=Su tanrısı), merhamet et; Vutıs, merhamet et!» derler. Bu esnada kasket veya şapkalarını kollarının altına alırlar...» a.g.e., s. 47.

başın açık bulundurulduğuna dair bir bilgi olmadığına göre¹¹, Müslüman Türklerdeki bu davranışı İslâm öncesine ait haberlerle birleştirmek uygun görünüyor.

1.2. *Baş aç- tabirinin şikâyet ve beddua manasıyla kullanılması*

Dua ederken baş açma âdetinin aynı zamanda beddua, ilenme, şikâyet etme manasını kazandığını tarihî kaynaklardan öğreniyoruz. Niğbolu savaşıma katılan haçlı ordusu askerlerinden olup bu savaşta esir düşen, daha sonra Timur'un ve başka idarecilerin hizmetine geçip 1394-1427 yılları arasında Anadolu, Mısır, Türkistan, İdil-Ural bölgesi ve Sibirya'yı dolaşan, daha sonra gördüklerini bir seyahatname şeklinde kaleme alan Johannes Schiltberger şu bilgiyi vermektedir :

«...Bundan başka Muhammed Müslümanların hiçbirinin, diğerleri yanında başını açmamasını, ne kral veya imparator, ne de soylu olmayanın önünde başmdakini çıkarmamasını emretmiştir. Onlar da bu emre uyarlar. Fakat kudretli bir kimse önlerinden geçerken eğilirler ve diz çökerler. İnsan başmdakini ancak ölen baba, ana veya bir arkadaş ise cenaze önünde çıkarmalıdır derler ve böyle de davranırlar. *Eğer bir kimseden davacı iseler, şapkalarını çıkarıp onun önüne fırlatırlar ve sonra da dava ederler...*» (SCHILTBERGER, 160-161).

Burada verilen bilgi son derece önemlidir. Schiltberger, bu âdetin hangi Müslüman kavimde görüldüğüne açıklık getirmemiş olmakla birlikte, onun ekseriyetle Türkler arasında bulunduğunu göz önünde tutarak bunun Türkler arasında mer'î bir âdet olduğuna hükmedebiliriz. Ayrıca XX. yüzyıla ait kaynaklar da bu hususu desteklemektedir. Bunlardan Onay'm (s. 68) verdiği bilgiye göre : «...bilhassa zulüm görenler baş açık ilenirler ki bu hale Anadolu'da halk arasında çok tesadüf olunur. Meselâ borcunu inkâr

11 Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yaptığı yağmur dualarıyla ilgili şu kaynağa bakılabilir : *Sahâh-i Buhâri Muhtasari*, s. 249 ve ötesi.. Burada kaydedilen hadislere göre Hz. Muhammed (s.a.v.) yağmur duası esnasında ridasını ters çevirmiş, ancak başını açmamıştır.

eden birine karşı alacaklı başını açarak beddua bulunur. Baş açık yapılan gerek dua, gerek ilenç yüksek sesle yapılır.» Gölpinarlı da «baş açıp ilenmek» deyimini vermektedir ki, tamamen bu âdetle ilgilidir. Bunun da teslim ve itaat sembolü olarak baş açma âdetinden kaynaklandığını düşünebiliriz. Zira «şikâyet» güç itibariyle daha üstün bir mercie yapıp itaat manasını da zımnen ifade eder. Bu tür şikâyet etmenin zamanla «beddua etme» manasını kazanmış olduğu tahmin olunabilir.

Baş açmak, bir şikâyet ve beddua sembolü olarak Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde de geçmektedir :

«Hemân aralarından yüz yaşında bir pîr-i nâtuvan tâbî ve tûvânı kalmamış ol pîr-i fani *baş açup* : «İslâmbol veziri çalab Allah kılıcına duş gele, rahatlığımıñ ve kızanlarmuñ ve kendimiñ devri döne, bu yatan gerçek er demine hû diyelüm hû!» diyü kabir kurbünde sakin oldılar.» (*Seyâhat-nâme*, c. II, 133a/17-19).

1.3. *Baş aç- tabirinin edebî metinlerde dua ve beddua manasıyla kullanılması*

Buraya kadar, baş açmanın duanın adeta bir rûknü, daha doğru bir tabirle, bir teslim ve itaat sembolü olarak İslâm öncesi veya gayri müslim Türk-Moğol topluluklarında varlığını ve Müslüman Türk toplumlarında da kalıntılarını tespit etmeye çalıştık. Bu âdetin, yine duayı veya bedduayı, ilenmeyi ifade eden bir tabir olarak edebî metinlerde de geçtiğini görmekteyiz. Bunun bazı örnekleri aşağıda verilmiştir :

Bir Memluk-Kıpçakçası metni olan Seyf Sarayı'nın Gülistan Tercümesi'nde baş aç- tabiri, dua ile ilgili bir sembol olarak geçmektedir :

«...Ol karşığı vâdi içinde bir mübarek hurma ağacı bar, halayık barıp ziyaret kılıp hacet tilerler men dağı barıp uzun kiçelerni kısa kılıp ol ağaç ayakmda *baş açıp* du'â kılığ hacet tiledim...» (*Gülistan Tercümesi*, 135a/7)¹²

¹² Sadi'nin Gülistan'ın Mahmûd b. Kadî-i Manyâs tarafında Anadolu Türkçesine yapılan tercümesinde ise baş aç- tabiri geçmemektedir : «Bu dere-

Düstûrnâme-i Enverî'den :

Gel semiñle Hak yolma ölelüm
İkimiz varup şehadet bulalum

Baş açup dün gün ölüm isterüz
Hak yolma başa kılıç yastaruz

(*Düstûrnâme-i Enverî*, 70.)

Şeyhî Divanı'ndan :

Ne için *baş açar* u el götürür serv ü çenar
Ki du'a eyleyeler kadd-i hıramanuñ için

(*Şeyhi Divanı*, 138).

Ahmet Paşa'ya ait şu iki beyit, A. Talat Onay'm eserinden alınmıştır :

Çün kim çenar gibi götürdün niyâza el
Zâr eyle *baş açıp* yüzün ol serv-i nâza tut

Nice bir örtülü kılam niyâzım ol saneme
Bu kerre *baş açuban* âşikâre yalvaralım (ONAY, 68).

Firdevsî-i Rumî'nin Kutbname isimli eserinden :

Baş açup tuğ, el götürmiş zer 'alem
Kana gark olup çeri, görmeye elem (*Kutb-nâme*, 163).

Kimi şabka yire urur çün dümen
Baş açup boyun eğer misl-i seren (a.e., s. 244).

Gazavât-ı Sultân Murâd Murâd Hân'dan :

Çün erişdi Yiñişehre salâmet
Dilerdi yıka ol ili tamamet

Yirinden cümle halkı göçüreydi
Getürüp Rum iline geçüreydi

de bir ağaç vardır ki, ziyaretgâhdur. Ve hâcet dileyü anda varurlar. Niçe uzun giceler Bâri Ta'âlâya yalvardum...» (*Gülistan Tercümesi* 1993, s. 207).

Karamanũ uluları iriřdi
Baş açup řahuñ ayagina dũřdi

Didiler kim eyâ 'adi ıssı Sultan
Yarařmaz ki incine sizden dil ü cân

(*Gazavât-ı Sultân Murâd Hân*, beyt. 10-13).

Hayreti Divanı'ndan :

Baş açup el kaldırup yalvaruram yirden göke
Hak Ta'ala bir günũñ biñ eylesün hanum senũñ

(*Hayretî Divanı*, 237/2).

Ben gubarı iñen ayaklamasun
Baş açup rüzgâra yalvaraym

(a.e., 348/6).

Zâti Divanı'ndan :

Baş açup yalvaraym ben hasta Hayy u Kadire
Ölmeden tâ kim ayağñ öpmeğe kudret vire

(*Zâti Divanı*, 1368/1).

Gün gibi baş açuban vasluñ temenna eylerin
Umaram gün toğa ey subh-ı sa'âdet başuma

(a.e., 1431/3)

Rafizîdür, bu şafak cem'iyetin tağıt deyü
Baş açup meh yalvarur Hakka ilahîler gibi

(a.e., 1537/4)

Evliya Çelebi, *Seyahatname*'de Kral Kostantin'le ilgili bir hikayeyi anlatırken baş aç- motifini iki defa kullanır. Hikayeye göre cüzzama yakalanan Kostantin'e bir keşiş bu hastalıktan kurtulmak için bir havuz yaptırıp içini küçük çocuk kanıyla doldurmasını ve burada yıkanmasını öğütler :

«...Derhal Kostantin emr idüp üç biñ 'aded nâ-resîde merdüm-i řir ma'sümları cem' idüp cellâd havuz kenarında ol an boğazlamak sadedinde iken üç biñ 'aded ma'sumlaruñ üç biñ 'aded babaları ve üç biñ 'aded anaları, ki her

biri ciğer-parelerinden ayrılıyor, ve on biñ 'aded akraba ve ta'allukatları ile cümle yigirmi biñ ciğeri yanmış benî âdem baş açup derûn-ı dilden ve can(u) gönulden lisan-ı Yunanca : Ey inperetore Kostantin ipol ya'ni padişahlar padişahı Kostantin (...) diyü feryadları evce peyveste olup...» (Seyâhat-nâme, c. I, 8a/22-28).

Hikayenin devamında Kostantin halka acır ve çocukları bağışlar :

«...“ebeveynleri ba'delyevm du'â-i hayrında olsun.” diyü cümle ma'sumları vâlideynlerine teslim ittüklerinde niçesi teslim-i rûh idüp şad-merg olayazup cümle ma'sumların abâ vü ecdadları ve cümle ta'allukatları baş açup yüzlerin rûy-ı zemîne sürüp şadmanlarmdan bükâ-âlûd olup : «İlahi! Padişahımızı bu cüzam marazından halâs eyle!» diyü tazarru' (vü) nalişler idüp...» (a.e., 8a/32-35).

Elimizdeki örneklerden en muahharı Ziya Paşa'nın *Zafername* isimli eserine aittir. Ancak bunu o devir için arkaizm sayabiliriz. Zira eski edebiyata ve kültüre vâkif bir kimse olan Ziya Paşa, *Zafername*'nin metninde bu motife yer vermiş, Hüsnü Paşa'nın ağzından yazdığı şerhte, asıl manasıyla alâkasız bir izah yaparak bu arkaizmi ince bir ironi unsuru olarak kullanmıştır :

Yeter ey hame, ko tasdii, dua mevsimidir
Tut yüzün kibleye, aç başını ba-saffet-i bâl¹³

(*Zafername*, 30.)

Metinlerdeki bazı örnekler doğrudan dua etmenin dışında «şikâyetle bulunma» ve «beddua etme, ilenme» manasını taşımaktadırlar :

İhtiyat itmez misin andan ki ashab-ı niyaz
Baş açup zârî kılup yirden göğe yalvaralar

(*Necatî Bey Divânı*, 134.)

13 Bu beytin Hüsnü Paşa ağzından yazılan şerhinde «kible» kelimesi şöyle açıklanmıştır : «Kible : Beyt-i Mükerrermenin bulunduğu cihet manasına. Hacı'nın duası makbul olur derler. Lâkin bu gibi şiirlerin duasında baş açmak, şimdiye kadar görülüp işitilmemiş olduğundan, ihtimaldir ki, Nâzım-ı nahrir [mhrir] bununla «Ey Aşık Ömer! Aç başını tuz sürecekler» mısraına işaret buyurmuştur.» (*Zafername*, s. 180).

Aynî adlı bir şairin Karaman Beyi Sultan Kasım'm ölümü [Şubat 1493] üzerine yazdığı mersiyede de baş aç- deyimini «şikâyet etmek» manasında geçmektedir :

Ey dirigâ kim cihan zulmün begayet eyledi
Halk-ı 'âlem baş açup andan şikâyet eyledi (UZLUK, 87).

2. Eski Türklerde Defin Törenleri ve Yas

İnsanoğlunun karşılaştığı en dehşet verici olay ölümdür. Dünyaya gelmek insan nokta-i nazarından bakılınca tesadüfi gibi görünür, lâkin ölüm muhakkaktır. Ölen bir insanın hissiyatını öğrenmek imkânından mahrumuz, ancak sevdiği bir insanı kaybeden kişinin büyük acılar içine düştüğü malumdur. Ayrıca kişinin bir gün ölüm meleğiyle muhakkak karşılaşacağını bilmesi de korku ve dehşet vericidir. Böylece insanlar bu acı ve korkuyu hafifletebilmek veya ölüm karşısında duydukları acıyı izhar edebilmek için bir takım törenlere vaş vururlar. Ölüme hazırlanma, ölünün tekfin ve techizi, gömülmesi, yas tutma vs. esnasında zengin bir davranış ve inanış manzumesiyle karşılaşılır ki, bunların büyük bir kısmı dinden veya din yerine ikame edilen inançlardan kaynaklanmaktadır. İslâmlık sonrası Türk toplumlarında da ölüm ve ölü etrafında icra edilen törenlerin (yas ve törenlerinin) büyük bir kısmı her ne kadar İslâm diniyle bağlantılıysa da, ondan neşet etmeyen pek çok tören ve inanış da vardır. Bunlar Türklerin İslâm öncesi bağlı oldukları inanç sistemlerinin bakiyeleridir. Bu inanç sistemlerindeki bazı törenler İslâmî bir kisveye bürünerek varlıklarını sürdürmüşler, bazıları ise bir tören olarak icra edilme değerlerini kaybedip deyimleşerek dilde izlerini muhafaza etmişlerdir.

Eski Türk toplumlarında defin törenleriyle ilgili kaynaklarda mevcut bilgileri derli toplu olarak inceleyen çalışmalara bugün sahibiz¹⁴. Bu makalede elbette, eski Türklerin defin merasimleri bahse konu edilmeyecektir. Bizim yapmak istediğimiz, yas alâmeti olarak baş açma âdetinin kaynaklardaki kalıntılarını araştırmaktır.

14 İNAN 1986, «Ölüm ve Ölüler Kültü» bölümü, s. 176-200; ROUX, «Cenaze Merasimleri» bölümü, s. 219-229. Ayrıca İNAN 1987b'de defin töreniyle ilgili çeşitli âdetlerin müslüman Türkler arasındaki kalıntıları tespit edilmiştir.

Yas alâmeti olarak kulak ve saç kesmenin Hunlarda ve Tu-kiu'larda tespit edildiğini biliyoruz. (ROUX, 225) Çin kaynaklarından faydalanarak, Göktürk'lerin «ölüyü çadıra koyup, at ve koyunlar kurban ettiklerini, çadırın etrafında yedi defa at üzerinde dolaştıklarını, kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağladıklarını...» yine Göktürk kitabelerinden Bilge Kagan'ın ölümünde bütün halkın yas alâmeti olarak «Kulaklarını ve saçlarını kestiklerini» (İNAN 1986, 177, 193-194) öğreniyoruz¹⁵. Dul kadının saç örgütlerini çözerek saçlarını kesmesi, aklar çıkarıp karalar giymek, ölünün atının kuyruğunu kesmek muhtelif yas alâmetlerindedir. Kaynaklarda verilen bilgiye nazaran baş açmanın da yas âlametlerinden olduğu anlaşılıyor.

İslâm öncesi Türk topluluklarına ait bazı matem tasvirlerinde mateme katılanların başlarının açık olması, baş açmanın matem tutmakla ilgili, matemli olmayı ifade eden bir âdet olduğunu ve eski Türk inanışlarından kaynaklandığını gösteren bir delil olarak telakki edilebilir. E. Esin'in verdiği Göktürk devri «yuğ töreniyle» ilgili levhalarda (ESİN, Levha LVIA, LVI/b) ölü çadırının içinde giydirilmiş olarak yatan cenaze, çadırın içinde ve dışında başları açık olarak ağlayan, uzun saçlarını kesen insanlar görülüyor. Burada verilen üç levhada dikkat çeken husus, yas merasimine katılan erkeklerin tamamının başının açık olmasına rağmen, kağan ailesine mensubiyeti tahmin olunabilecek bazı kadınların başlarında taç ile yas tutmalarıdır.

Anadolu Selçuklularının son zamanlarında bu âdetin Konya halkı arasında yaşadığını görmekteyiz. Sultan Mes'ud'un 1296'da Moğollar tarafından tahttan indirilmesiyle Konya'da oluşan siyasi otorite boşluğunu bir müddet doldurup şehirde asayişini temin eden Konya ahilerinin reisi Ahi Ahmed Şah 1296'da öldürülmüş, ölümü Konya halkını yasa boğmuş, cenaze töreninde on beş bin kişi başları açık olarak yürümüş, kırk gün kimse dükkânını açmamıştır (ALPTEKİN, 136).

15 E. Esin, bunlara ilâve olarak Türk erkeklerinin saçlarının uzun olduğunu, Kök-türk beylerinin saçlarının umumiyetle uzun olup serbest dalgalandığını, ve ancak matem sebebiyle kesildiğini ifade ediyor (ESİN, 106). Bu eserin sonunda yer alan LVI/a ve LVI/b numaralı levhalardaki tasvirlerde de saç kesmek, yüzü hançerle kesmek gibi çeşitli yas âdetleri açıkça görülmektedir.

Yas ifadesi olarak baş açmak Akkoyunlu'larda da görülmüştür. Bu konuda Uzunçarşılı'nın verdiği bilgi şöyle :

«[Akkoyunlularda] Hükümdar ailesinden biri vefat edecek olursa sarıklar yere vurulur (baş açılır), matem elbisesi giyilir ve matem tutulurdu. Akkoyunlularda matem yedi gün olup matem elbisesi de gök renginde idi.»

Burada konunun izahına yardımcı olması için Uzunçarşılı'nın verdiği dipnotu da nakledeceğiz :

«Şehzade İbrahim Bey İbn Sultan Cihangir vefat ettiği zaman [XV. yy] Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub ve erkan-ı devlet sarıklarını yere vurup matem tutmuşlar ve gök renkli elbise giymişlerdi.» (UZUNÇARŞILI, 274)¹⁶.

Yukarıdaki örneklerde görülen sarıklarını yere vurmamak, külahlarını atmamak gibi ifâdeler yas alâmeti olarak zikredilmektedir.

Eski Türk inanışlarıyla ilgili pek çok unsuru içerisinde sakladığı bilinen Dede Korkut hikâyelerinde de bu âdetin izini bulmaktayız. Bu hikâyelerdeki kahramanların sevdiklerinin ölümü karşısında yaslarını belli etmek için yaptıkları işlerden biri¹⁷ de başlarındaki sarıkları yere vurmaktır. Bunu eski Türk inanışlarında mevcut olması muhtemel bir âdetin izi olarak telakki ediyoruz :

«Beyreğün babasına anasına haber oldu. Ağ ıvi işiğinde şiven kopdı. Kaza benzer kızı gelini ağ çıkardı kara geydi. Ağ boz atımın kuyruğum kesdiler. Kırk elli yiğit kara geyüp gök sarındılar. Kazan bige geldiler. Sarıklarını yire urdılar. Beyrek diyü çok ağladılar...» (ERGİN, 249).

İbni Batuta Seyahatnamesindeki bir not bize bu âdetin XIV. yüzyılda Anadolu'da yaşadığını göstermektedir :

¹⁶ Akkoyunlularla ilgili bu bilginin kaynağı Fazlullah b. Ruzbehan'ın *Tarih-i Âlem-ârâ-yı Eminî* [Süleymaniye, Fatih Ktp. no. 4431, 170a-171b] isimli eseridir. Bk. SÜMER 1972, s. 414.

¹⁷ «...Dede Korkut'ta tasvir edilen matemde görülen yüz yırtıp, sağ yolup ağlamak, bağıra çağıra ağıt söylemek, beyaz çıkarıp kara giymek, ölüün bindiği atm kuyruğunu kesmek, at kesip aş vermek tamamıyla Şamanizmin ölüer kültüne mahsus ayinlerdeki unsurlardır.» (İNAN 1987b, s. 470). Ayrıca bk. OY, s. 640.

«Sinopta vusulümüzden dört gün sonra Emir İbrahim'in valdesi rahmet-i rahmana vâsıl olmasıyla, cenazesini teş-yi ettim. Oğlu dahi başı açık ve piyade olarak revan oldu. Ümera ve memalik baş açık oldukları ve libaslarını ters giymiş buldukları halde, cenazede bulundular. Lakin kadı ile hatib ve fukaha, libaslarını ters giymekle beraber başlarını açmayıp imame yerine serlerine siyah yünden birer mendil sardılar. Ehali-i merkume indinde eyyam-ı ye's ü matem olan kırk gün müddet it'am-ı ta'âm eylediler.» (*İbn Batuta Seyahatnamesi*, 357).

İnan (1968, 199), Dede Korkut'ta geçen «sarğını yere vurdu» ifadesinin bu bilgiyle uyduğunu ve aynı âdetin yerine getirilmesi olduğunu belirtmektedir.

Yavuz Sultan Selim'in ölümünü duyan saray memurlarının başlıklarını çıkarıp başlarına toprak saçarak yaslarını ifade ettiğini *Solakzade Tarihi* haber vermektedir¹⁸. Yavuz Sultan Selim devrinde bu âdetin henüz yaşamakta olduğunu Şeyhülislâm Kemalpaşazade'nin Yavuz Sultan Selim'in ölümü üzerine yazdığı mersiyeden de anlamaktayız :

Çözdi saç açdı baş tûğ u 'âlem
Bükdi dil dökdi yaş tîğ u kalem (SARAÇ, 119)

Ancak Osmanlı sarayında matem ifadesi olarak baş açıldığına dair bir kayıt yoktur. Saray erkânının matemlerini başlarına

18 «Vezir-i a'zam Piri Paşa ve cümle solaklar kethüdaları ve odabaşları hazır olduğu halde hitab etti ki : «Yoldaşlar! Emr ü ferman, hazret-i Rabbülalemin hazretlerindir. Sultan Selim Han hazretleri saadetle âhirete intikal eylediler. Hâlâ padişah-ı âlem-penah sultan Süleyman Han-ı zaman hazretleri saadet ü ikbal ile İstanbul'da tahta cülus ettiler. Varun anda bulun!» dediği gibi biçareler heman üsküflerin yere urup başlarına topraklar saçtılar.» *Solakzade Tarihi*, s. 422-423. Bu metinde geçen başa toprak saçmak da bir matem ifadesidir, bk. ÖZTELLİ 1959, s. 1860. Azeri sahasına ait şu dörtlükde de aynı gele-neğin izleri görülür :

«Eledimi gül ağlar
Bülbül ağlar, gül ağlar,
Oğlu ölen analar
Başa töker kül ağlar» (AHUNDOV, s. 71).

siyah şemleler sararak ifade ettikleri o dönemle ilgili minyatürlerden anlaşılmaktadır (ERTUĞ).

Osmanlı öncesi Anadolu Türklerinde yaş alâmeti olarak baş açma âdeti ile ilgili kayıtlar edebî-dini metinlerde de bulunmaktadır. Eşrefoğlu Rûmî'nin *Müzekki'n-Nüfûs* isimli eserinde baş aç tabirine iki yerde rastladık :

«Bu ölüm bir nesnedür ki 'imâretleri harâb eyler, cemâ'atleri tagıdır, lezzetleri giderür, gözlerden yaşlar akıdır, yürekleri yandırur. Başlar açuk, yakalar yırtuk ataları, anaları göz yaşlarıyla halk ortasına götürür...» (*Müzekki'n-Nüfûs*, 96a/3-5).

«Ol yigit [ölüm] eydür : «Ben olum kim, kapucılar beni men' eylemez. Beglerden ben korkmazın, kimseden rişvet almazın. Destûrsız dahı gelmedüm. Ben girdüğüm saraylar ıssız kalur ve ben girdüğüm 'imâretler harab olur. Beni görenlerüñ beñzi sararur, beni görenlerüñ 'aklı başından gider, canı gevdesinden üzülür. Ben girdüğüm evde başlar açılıp saçlar kesilüp gözler yaşı dökilüp kara çullar geyilür. Ben girdüğüm evde yürekler taglanur, uçaklar, oğlancuklar baba ana diyüp zarcıyup ağlanur...» (a.e., 98b/7-14).

Müzekki'n-Nüfûs'ta yas alâmeti olarak kaydedilen baş açmak, saç kesmek, göz yaşı dökmek, karalar giymek gibi âdetlerin, Türklerde tespit edilen yas alâmetleriyle ilgili en eski kayıtlarla aynılık gösterdiği görülmektedir.

Yine XV. yüzyıl öncesine ait bir *Maktel-i Hüseyin* mesnevisinde bu âdetin geçtiğini görüyoruz :

Çünkü işitti Hüseyin-ü nâmudâr
Ah kıldı ağladı ol zâr u zâr
Urdı başından 'imâmesin yire
Dir ilâhâ işbu sırra kim ire (*Maktel-i Hüseyin*, 4a/7-8)

Muhibbi'nin Mevlid'inde de bu tabir yas alâmeti olarak geçmektedir :

Hep yakasın yırtuban baş açdılar
Gözlerinden ab-u hasret saçdılar (Muhibbi, *Mevlîd*, 2a/9)

Yine bu metinde Hz. Muhammed'in ölümü üzerine torunları Hasan ile Hüseyin başlarını açarak ağlamaktadırlar ki, şair kendi toplumunun yas alâmetini başka bir topluma rahatça tatbik etmektedir :

Başın açup dir Hüseyinle Hasan
Öksüz idüp bizi gitdüñ dede sen» (a.e., 59a/8)

Şeyhoğlu Mustafa'nın *Hurşid-nâme*'sinde ve *Düstûr-nâme-i Enverî*'de de bu âdetin diğer yas alâmetleriyle birlikte zikredildiğini tespit etmekteyiz :

Ulu kiçi beg ü kul bay u yohsul
Kamu baş açdılar vü geydiler çul
(Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşid-nâme*, s. 391)

Açdı baş saç kesdi Paşa ağlayu
Fırkat odıyla yüregın dağlayu
(*Düstûr-nâme-i Enverî*, s. 67)

Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn* mesnevisinde, Leylâ'nın ölümü anlatılırken annesinin başını açarak matemini ifade ettiği anlatılmaktadır :

Leylî gül-i gülşen-i letâfet
Çün gördi hazân yeliyle âfet

Pâ-mâl-i hazân olup bahârı
Encâma yetişdi rüzgârı

Biçâre anası açdı başın
Başından aşırđı kanlı yaşın.

(Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, s. 387)

Yas alâmeti olarak baş açma âdetini tespit edebildiğimiz en muahhar kaynak Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'dir :

«...bir ma'sum-ı pâki dir-âğûş eyleyüp kabr-i 'azizüñ öñi-
ne koyup başın açup geysülarm tarmar idüp gözün ve
yüzün pare pare idüp oğul deyü feryad etti.» (*Seyâhat-
nâme*, c. II, 133a/4-5).

Bazı metinlerde ise baş aç- tabiri, matemli olmayı ifade eden bir mazmun olarak kullanılmıştır :

Düşürdi efser-i şahenşehîyi dest-i ecel
Baş açalum varalum Şehriyarı ağladalum
(*Necâti Bey Divânı*, «Mersiye-i Şehzade Abdullah», s. 102).

Servler saf saf turup gül şâhı divân eylemiş
Nergis-i zerrîn-külâhı aña derbân eylemiş
Hâr-ı zulmetten gelüp bülbüller efgân eylemiş
Baş açup her bir çiçek çâk-i girîbân eylemiş
Sakiyâ mey sun bahar eyyâmı gül devrânıdur
(*Divân-ı Şem'î*, 20b/8).

Yas alâmeti olarak baş açma âdetinin XVII. yüzyıldan sonra tamamen unutulduğu tahmin olunabilir. XX. yüzyıla ait derleme çalışmalarında da böyle bir âdetin varlığına bu güne kadar rastlanmamıştır.

3. Baş aç- Deyimi Üzerine

Buraya kadar İslâm öncesi ve İslâmî devre ait kaynaklarda baş açmanın bir dua esnasında teslim ve itaat sembolü olarak kullanıldığını, anlam genişlemesiyle bunun beddua sembolü olarak da kullanıldığını, aynı zamanda yas alâmeti olarak da tespit edildiğini gördük. Dua, beddua ve yas alâmeti ifadesiyle bir edebî mazmun gibi kullanıldığını da bazı örneklerle göstermeye çalıştık. Bu tabirin zamanla sembol ve mazmun değerini yitirerek deyimleştiğini görüyoruz. Türkçeyle ilgili bazı sözlüklerde *baş aç-* bir deyim olarak tespit edilmiştir. Bizim tespit edebildiğimiz sözlükler ve bunların verdikleri manalar şunlardır :

Lehçe-i Osmanî (=LO), Ahmed Vefik Paşa. c. 1. s. 13. *açmak* maddesinde : «...*baş açmak* : Beddua, nefrin, la'net, kargımak.»

Kamus-ı Türkî (=KT), Şemseddin Sâmî. *baş* maddesinde : «...*baş açmak* : Beddua etmek»

A Turkish and English Lexicon (=Redh.), J. W. Redhouse. «*baş açmak* : to take off one's head-dress, and then launch forth in curses and imprecations against someone» (Başlığını çıkarmak ve sonra birine lanet ve bedduaya başlamak).

Musavver Dâiretü'l-Ma'ârif. (=DM). «baş aç- : Maudire. Dua veya beddua etmek», s. 65.

Büyük Türk Lügati (=BTL). Hüseyin Kâzım Kadri. Açmak maddesinde : «baş aç- : Mecazen : Eyilik temenni etmek; beddua ve la'net etmek», c. I, s. 32. Baş maddesinde : «baş aç- : Başındaki örtüyü kaldırmak; mecâzen- dua etmek.

Yılanın atası açdı başın

Toldurdu gözine kanlı yaşın (Fuzûlî, Mecnûn ve Leylâ)

Bu kadarca 'ikabla halâs oldugma baş açup şükr ü hamd eyledi. Nâimâ- Târih.

Baş açup didi ki rahmet geliyor

Ebr-i nisan-ı 'inâyet geliyor. Süleyman Paşa.» c. I, s. 593.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti (=ADİL), baş maddesinde : «...baş aç- : 1. anlamak, 2. başaklanmak, başak haline gelmek, 2. ölüye ağlamak. baş açıp ağlamak : beddua etmek»

Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, A. Gölpmarlı. «Baş açmak : Baş açıp yalvarmak, baş açıp ilenmek, baş açık - yalın ayak.» Gölpmarlı bu deyimleri verdikten sonra, yukarıda bahsi geçen, Sultan Veled'in bir yağmur duası esnasında başını açması bilgisini kaydetmekte, ayrıca, eskiden suç işleyen bir kişinin kendisini affedecek kişinin huzuruna kefen giyip yalın ayak ve başı açık gittiğini bildirmektedir (s. 46-47).

Bu sözlüklerden sadece ADİL'de «ölüye ağlamak» manası verilmiştir ki bizim ikinci bölümde izahına çalıştığımız âdetten kaynaklanmaktadır. Bu sözlükler «beddua etmek» manasını vermekle ortaktırlar. BTL, ADİL ve Gölpmarlı dışındakilerin tarih sırasıyla birbirlerini kaynak olarak kullandıklarını düşünebiliriz. Bu deyimün dua manasıyla kullanıldığı en muahhar metin Ziya Paşa'nın Zafernamesi'dir, ancak bunun çağdaşı olan LO'da dua etmek değil de beddua etmek manasının verilmiş olması, en azından standard Türkçe için, bunun 19. yy.da dua ile ilgili manasıyla arkaizm olduğu yolundaki görüşümüzü desteklemektedir. Stan-

dard Türkçe için dememizin sebebi, 20. yüzyılda Anadolu'da (Soma ve Kastamonu'da) bu âdetin izinin tespit edilmiş olması, bu sebeple Anadolu ağızlarında yaşamış olması ihtimalinin bulunmasıdır. Ancak deyim *Derleme Sözlüğü*'nde yer almamış olması, Anadolu ağızlarında yaşıyor olması ihtimalini zayıflatmaktadır.

baş aç- deyiminin bu incelemede söz konusu edilen dua ve yas etme manalarının birbirleriyle alâkalı olduklarını, «beddua» manasının ise sonradan ortaya çıktığı anlaşılıyor. Dua, yaratıcı kudretin iradesine sığınmak ve ondan yardım istemektir. İnsanların ölüm karşısındaki davranışları da bir tür duayı andırır. Hem ölenin öteki dünyada rahat etmesini hem de ölümün kendilerinden uzak durmasını isteyen insanlar dua ederler. Böylece dua esnasında yapılan işler, ölüm karşısında da tekrarlanır. Bu durum başka bazı âdetlerde de göze çarpmaktadır. Mesela çeşitli merasimlerde elbiseyi ters giymek böyledir. Hem defin merasimi esnasında [veya yas süresince] hem de bazı dua merasimlerinde elbisenin ters giyildiği tespit edilmiştir¹⁹.

Deyimin daha sonra «beddua etmek» manasını kazanmasına gelince : Aslen dua ve yas ifade eden bir tabir olan *baş aç-*, zamanla «şikâyet etme» manasını da kazanmış, muhtemelen «şikâyet» ve «dua» manalarının birleşmesiyle «beddua etme» anlamında

19 Defin merasimi esnasında veya yas süresince elbisenin ters giyilmesi hakkında bk. İNAN 1959, s. 1861, İNAN 1986, s. 199, TAN, s. 3712-3713, ÖZTELLİ 1959.

Yağmur duası esnasında elbisenin ters giyilmesi hakkında bk. Acıpayamlı. Türkiye'nin çeşitli yörelerindeki yağmur duasıyla ilgili âdetlerin değerlendirildiği bu kıymetli çalışmada «elbiseyi ters giyme'nin yaygın bir motif olarak tespit edildiği görülmektedir. O. Acıpayamlı «ters giyme»yi yas alâmeti olarak değerlendiren C. Öztelli ve A. İnan'ın görüşlerine katılmayarak, bunun «talihi ters çevirme» gayesine yönelik bir «taklidi maji» olduğunu savunmaktadır. Yağmur duası esnasında dış elbiseyi ters giymenin «sünnet» olduğunu belirtmek gerekir, ki bu âdetin İslâmî bir kaynağı olduğunu gösterir : *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, c. 3'te yer alan (nr. 533) Abdullah İbni Zeyd'in (r.a.) naklettiği bir hadiste böyle bir uygulama rivayet edilmiştir. Hadisin şerhinde «bunun bir tefe'ül olduğu, elbisemiz nasıl değiştiyse içinde bulunduğumuz kıtlık hali de öylece değişsin, şeklinde bir manayı taşıdığı» ifade edilmiştir (s. 262-265). Bazı mezhep imamları yağmur duası esnasında elbiseyi ters giymenin hem imam hem cemaat hakkında meşru olduğunu söylerken, bu Ebû Hanife'ye göre meşru değildir. a.e. 262, 265.

deyimleşmiştir. Dua ve yas esnasında baş açma âdetinin zamanla unutulması sebebiyle bu deyim «beddua» manası kuvvetlenerek muahhar sözlüklerin çoğunda bu şekilde tespit edilmiştir. Dua ve yas âdetleriyle ilgili olup daha sonra «beddua» manasını kazanan başka deyimler de vardır. Mesela, *başa toprak saç-* deymi de aslen yas tutmayı ifade etmekle birlikte dua etmek, şikâyette bulunmak manalarını da taşır (Öztelli 1959, s. 1860). *Tarama Sözlüğü*'nde ise «başına toprak» deymi: «Yazıklar olsun, ölsün!» ve «başına toprak koy-» deymi: «Ölümünü istemek» şeklinde açıklanmıştır²⁰. Demek ki başına toprak saç-, başına toprak deyimleri de tıpkı *baş aç-* deymi gibi hem yas, hem de dua ile ilgili olup zamanla beddua etmek manasını kazanmıştır.

4. Sonuç

Müslüman Türklerde başı örtülü bulundurmamak dinî terbiyenin bir gereği sayılır, başı açmak ise saygısızlık ve edepsizlik addedilir²¹. Bu sebeple muhtelif merasimlerde rastlanan baş açmak âdetinin İslâm öncesi Türk inanışlarıyla ilgili olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak önemli olan bu âdetlerin orijinini değil, ne olduğunu tespit etmektir. Bu çalışmamızda dua ve yas ile ilgili âdetlerin bir parçası olan baş açmanın kaynaklardaki izlerini tespit etmeye; metinlerde baş açmanın «dua etme, yas tutma, şikâyet etme ve beddua etme» manalarıyla kullanıldığını göstermeye çalıştık.

20 *Tarama Sözlüğü*, I, s. 437'de başına toprak koymak deyiminin tanıklarından biri şöyledir: «Padişah avratlar gibi sağı sağdı, yüzün yuttu, başına toprak koydu, tonun yırttı (Ferec ba'de's-şidde, XV. yy, 221)». Burada henüz bir deyimleşmenin söz konusu olmadığı, o devirde ölüm kültü çevresinde yapılagelen bir âdete işaret edildiği görülmektedir. Ancak «başına toprak» ifâdesinin «beddua» manasında deyimleştiği açıktır: «Toprak ol kutsuzun başına kim ol padişah dergahma kendözin toprak eylemeye! (Tuhfetü'l-Letâif. Abdulcebbar oğlu Ahmed, XV. yy, 168)» TS, I, 436. Öztelli (1974, 410-413), *Tarama Sözlüğü*'nde bu deyime verilen «yazıklar olsun, ölsün» manasının yanlış olup, bunun çok zor durumlarda «Yer Tanrı»ya sığınmak olduğunu savunmuştur. Ancak bu âdet her ne kadar eski Türk inanışlarıyla ilgili olabilirse de, daha sonra «beddua» manasını ifade ettiği açıktır. Bu açıdan *Tarama Sözlüğü*'ndeki izah yanlış değildir. Nitekim Öztelli, aynı makalesinde başa toprak savurmak deyiminin «bir kargış olarak» özellikle Kuzey Doğu Anadolu'da kullanılmakta olduğunu söylemiştir (1974).

21 bk. 1. dipnot.

KAYNAKÇA

- ACIPAYAMLI, O. (1963) : «Türkiye'de Yağmur Duası», *DTCFD*, XXI, 1-2 (1963); XXII, 1-2 (1964).
- Ahmed Vefik Paşa (1306) : *Lehçe-i Osmanî*, 2 cilt, Dersaâdet.
- AHUNDOV, E. (1978) : *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, Çev. S. Tezcan, TDK Yay. Ankara.
- ALPTEKİN, C. (1983) : *Türkiye Selçukluları (Ders notları)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Bölümü ders notları no : 14, II. Baskı (teksir), Erzurum.
- Âriflerin Menkıbeleri (Menâkıbu'l-Ârifîn)*, Ahmed Eflâkî, Çeviren : Tahsin Yazıcı, Maarif Vekâleti Yay. Ankara 1954.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti* (1966), c. I, Bakı.
- BULUÇ, S. (1968) : «Şamanizm», *İA*, c. XI.
- CANDAN, M. (1961) : «Kastamonuda Yağmur Duası», *Türk Folklor Araştırmaları*, VI, 140, s. 2342.
- D'OHSSON, M. de M., *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler*, Çev. Z. Yüksel, Tercüman 1001 Temel eser.
- Dede Korkut Kitabı I*, Haz. Muharrem Ergin, TDK Yay., Ankara 1968.
- Derleme Sözlüğü II*, TDK Yay. 2. Baskı, Ankara 1993.
- Divan*, Hayretî, Haz. Mehmed Çavuşoğlu - Ali Tanyeri İstanbul 1981.
- Divân*, Şem'î (Prizrenli), (Bendeki nüsha).
- Düstûrnâme-i Enverî*, Haz. Mükrimin Halil, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı 15, İstanbul 1928.
- ERTUĞ, Z. T. (1995) : *Osmanlı Devleti'nde XVI. Yüzyılda Cülûs ve Cenâze Törenleri*, Doktora tezi, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- ESİN, E. (1978) : *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, TKEK c. II, 1/b'den ayrı basım, İstanbul.
- Gazavât-ı Sultân Murâd Hân*, Gelibolulu Zaifi Muhammed, Haz. Mehmet Sarı, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995 (10. - 13. beyitler).
- GÖLPINARLI, A. (1977) : *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılap ve Aka, İstanbul.
- GÖZAYDIN, N. (1976) : «Çuvaşlarda Yağmur Duası», *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri 27-29 Ekim 1975 Konya*, Ankara, 44-48.
- Gülistan Tercümesi, Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, Mahmûd b. Kadî-i Manyâs, Haz. Mustafa Özkan, TDK Yay. Ank. 1993.
- Gülistan Tercümesi*, Seyf Sarayî, Haz. Ali F. Karamanlıoğlu, TDK Yay. Ankara 1989.
- HAZAI, G. (1973) : *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert untersuchen an den Transkriptionstexte von Jakob Nagy de Harsany*, Budapest, 498 s.
- Hurşid-nâme*, Şeyhoğlu Mustafa, Haz. Hüseyin Ayan, Erzurum 1979.
- Hüseyin Kâzım Kadri (1927), *Büyük Türk Lügati*, IV s. İstanbul.
- İNAN, A. (1959) : «Türlü Törenlerde Ters Giyme Âdeti», *Türk Folklor Araştırmaları*, V, 116, s. 1861;
- İNAN, A. (1986) : *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, TTK Yay. III. Baskı, Ankara.
- İNAN, A. (1987a) : «Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri», *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, 2. Baskı, Ankara, s. 331-334.
- İNAN, A. (1987b) : «Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları», *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, 2. Baskı, Ankara, s. 462-479.
- KAFESOĞLU, İ. (1980) : *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yay. 2. Baskı, Ankara, 67 s.
- Kutbname*, Firdevsî-i Rumî, Haz. İ. Olgun - İ. Parmaksızoğlu, TTK Yay. Ankara 1980.

Leylâ ve Mecnûn (1981), Fuzûlî, Haz. Hüseyin Ayan, Dergâh yay. İstanbul.

Maktel-i Hüseny, Bendeki eksik nüsha.

MANGAŞEV, S. D. (1991) : «Beltir Türklerinde Gök Tanrıya Kurban Töreni» Çeviren : A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. II, Ankara, s. 215-221.

Mevlid (a), Muhibbî, Bendeki eksik bir nüsha.

Mevlid (b), Muhibbî, Süleymaniye Ktp. Laleli Nr. 3756/1.

Moğolların Gizli Tarihi I, Çeviren : Dr. Ahmet Temir, TTK Yay. Ankara 1948.

Musavver Dâiretü'l-Ma'ârif, Mehmed İzzet - Ali Reşad - Ali Seydi Dersââdet 1332 (1913).

Müzekki'n-Nüfûs, Eşrefoğlu Rumî, Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi, Nu. 727.

Necati Bey Divanı (Seçmeler), Haz. Mehmed Çavuşoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser.

ONAY, A. T. (1992) : *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Haz. Doç. Dr. Cemal Kurnaz, TDV Yay., 77, Ankara.

OY, A. (1960) : «Dede Korkut Kitabında Yas-Ölüm Törenleri» *Türk Dili*, c. IX, sayı 108, s. 640.

ÖZTELLİ, C. (1959) : «Başa Toprak Saçmak ve Yas-Ölü Gelenekleri» *Türk Folklor Araştırmaları*, V, 116, s. 1860-1863.

ÖZTELLİ, C. (1974) : «Anadoluda Şamanlığın İzleri», *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, Ankara, s. 410-413.

REDHOUSE, J. W. (1978) : *A Turkish and English Lexicon*. New Impression, Lebanon.

ROUX, J. P. (1994) : *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (La Religion des turces et des mongols, Paris 1984), Çeviren A. Kazancıgil, İşaret Yay. İstanbul.

SARAÇ Y. (1995) : *Şeyhülislam Kemal Paşazade (Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri)*, Risale Yay. İstanbul.

- SCHILTBERGER, Johannes (1995) : *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren : 1394-1427*, Çeviren : Turgut Akpınar, İletişim Yay. İstanbul.
- SCHIMMEL, A. (1955) : *Dinler Tarihine Giriş*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara
- Seyâhat-nâme*, Evliya Çelebi, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdad 304, c. I-II.
- Seyâhat-name*, İbn Batuta, Şerif Paşa Tercümesi, c. I, İst. 1333-1335.
- Solakzade Tarihi*, İstanbul 1297 (1298).
- SPULAR, B. (1957) : *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar devri, 1220-1350*, Çeviren : Cemal Köprülü, TTK Yay. Ankara.
- SÜMER, F. (1972) : *Oğuzlar (Türkmenler)*, DTCF Yay. 2. Baskı Ankara.
- SÜMER, F. - Ali Sevim (1971). *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK Yay. Ankara.
- Şemseddin Sami (1317) : *Kamus-ı Türkî*, Dersâadet.
- ŞERİF, N. (1940) : «Somada Yağmur Duası» *Halk Bilgisi Haberleri*, Yıl 9, sayı 108, s. 297-299.
- Şeyhi Divanı, Tarama Sözlüğü ve Nüsha Farkları*, TDK Yay. İst. 1942. Tıpkı basım.
- TAN, N. K. : «Karahan'da Ölü Gömme ve Yas Tutma» *Türk Folklor Araştırmaları*, IX, 189, s. 3712-3713.
- Tarama Sözlüğü*, Haz. Cem Dilçin, TDK Yay. c. I, Ankara 1963.
- TURAN, O. (1969) : *Selçuklular Tarihi ve Türk Medeniyeti*, 2. baskı, İstanbul.
- TURAN, O. (1978) : *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihî*, c. I-II, 2. baskı, İstanbul.

- UZLUK, F. N. (1963) : «Karamanoğulları Hakkında İki Ağıt», *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1962, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988) : *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yay. 4. Baskı Ankara.
- Zafername*, Ziya Paşa, Haz. F. Şahoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Zatî, *Zatî Divanı, Gazeller Kısmı III. c.*, Haz. Mehmed Çavuşoğlu - M. Ali Tanyeri, İstanbul 1987.
- Zeynü'ddin Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebîdî, *Sahîh-i Bu-hârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tereemesi*, Mütercimi : Ahmed Naim, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. c. III, 9. Baskı, 1985.
- ZUHAYLÎ, V. (1990) : *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi* [= el-Fıkhu'l-İslâmiyyu ve ediletühû], Red. Hamdi Arslan, X c., Risale Yay. İstanbul.